

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

СКОМОРОВСЬКА НАТАЛІЯ БОГДАНІВНА

УДК 37.091.3: 821.161.2: 159.955

**РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

**13.00.02 – теорія та методика навчання
(українська література)**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в ДВНЗ “Прикарпатський університет імені В. Стефаника”, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Слоньовська Ольга Володимирівна,
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника”.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Токмань Ганна Леонідівна,
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Г. Сковороди”;

кандидат філологічних наук, доцент
Свірська Жанна Миколаївна,
Криворізький державний педагогічний університет.

Захист відбудеться 15 грудня 2016 р. о 10 годині на засіданні вченої ради Д.26.053.07 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Тургенівська, 8/14, ауд. 7-3.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий 14 листопада 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Кравець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна школа переходить від освіти, яка спрямована на засвоєння знань та навичок, до освіти, яка формує в учнів систему вмінь самостійного здобування знань, їх практичного використання, дає можливість розвивати здібності кожного школяра та виховує активне ставлення до навчального процесу. Щоб сформувати в учнів ті ключові компетентності, які дадуть можливість молодій людині у майбутньому не загубитися у складному світі, педагогам необхідно шукати нові ефективні підходи до організації навчального процесу, використовувати методики, що зорієнтовані на активне освоєння школярами всіх елементів пізнавальної діяльності.

Повною мірою належно зреалізувати свій потенціал у суспільстві можуть тільки люди з глибокими знаннями, гнучким та критичним мисленням, творчою ініціативою, високою моральністю, почуттям відповідальності. На уроках літератури словесник має організувати роботу таким чином, щоб школярі вчилися об'єктивно сприймати навколишню дійсність, справлялися зі складними завданнями, вибирали вдалі способи вирішення проблем, училися формулювати власну думку, вміли її відстоювати, аргументувати, обговорювати з іншими людьми, поглиблювали власні судження й висновки. Розвиваючи критичне мислення в учнів, учитель формує людину, яка прагне до самовдосконалення, до постійного розвитку власного мислення і збагачення світогляду.

З метою визначення ступеня розробленості питання розвитку критичного мислення нами були проаналізовані праці зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме: В. Болотова, І. Бондарука, Т. Воропай, Н. Вукіної, О. Іванова, Дж. Дьюї, Д. Кластера, О. Кочерги, А. Кроуфорда, М. Махмутова, К. Мередіта, С. Метьюз, М. Ліпмана, Р. Пауля, В. Погребенника, К. Поппера, Є. Полата, О. Пометун, С. Романова, Дж. Стіла, В. Сухомлинського, Ч. Темпла, В. Теплової, С. Терно, Г. Токмань, О. Тягло, Д. Халперн, Я. Чаплака та інших.

Аналіз публікацій показав, що проблему розвитку критичного мислення активно досліджували у вітчизняному освітньому просторі: О. Тягло видав серію посібників з критичного мислення для вищої школи, О. Пометун розробила авторську методику розвитку критичного мислення, С. Терно запропонував свою методику розвитку критичного мислення старшокласників на уроках історії, Т. Хачумян дослідила проблему розвитку критичного мислення студентів вищих навчальних закладів у процесі навчання із застосуванням інформаційних технологій. В останні роки видано чимало посібників із розвитку критичного мислення, відбуваються конференції, семінари. Науково-методичний центр "Інтелект" (Міжнародний фонд "Відродження") реалізував міжнародний проект "Читання та письмо для розвитку критичного мислення" (ЧПКМ). Мета проекту – впроваджувати у шкільну практику технологію, яка допоможе сформувати

навички критичного мислення школярів. У рамках проекту з метою обміну ідеями та досвідом між учителями, викладачами, всіма, хто зацікавлений у демократизації освіти, виходили журнали “Уроки мислення”, “Перемена”, видано вісім навчально-методичних посібників для педагогів. Тренери І. Гудзик, В. Погребенник провели семінари-тренінги у різних областях України.

Питання розвитку критичного мислення розроблено в багатьох наукових теоріях, статтях, підручниках та посібниках, проте цілісної системи розвитку цього типу мислення на уроках української літератури у старших класах ще не створено.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося в руслі наукової теми “Оптимальні шляхи реалізації інтерпретаційних можливостей творів української літератури, рекомендованих чинною програмою Міністерства освіти і науки України для середніх і старших класів загальноосвітніх закладів” (Державний реєстраційний номер 0113U007422) кафедри української літератури Інституту філології ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. Особистий внесок автора полягає у розробленні методики розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури.

Тема дисертації затверджена **координаційною радою при НАПНУ** (Протокол № 4 від 24. 06. 2010 р.). Робота виконана в ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” та рекомендована до захисту 17. 06. 2015 р. (Протокол № 12 засідання кафедри української літератури Інституту філології).

Мета дисертаційної роботи – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити методику розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Розкрити поняття “критичне мислення” на основі аналізу філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури;
2. Проаналізувати стан вивчення досліджуваної проблеми в науково-методичній літературі;
3. Визначити організаційно-педагогічні умови для цілеспрямованого розвитку критичного мислення учнів на уроках української літератури;
4. Встановити критерії розвитку критичного мислення, за допомогою яких можна перевірити ефективність змін у мисленні школярів;
5. Розробити методику розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури та експериментально перевірити її ефективність.

Для розв’язання завдань використовували **методи наукового пошуку**:

1. Теоретичні: вивчення й аналіз найважливіших праць із філософії, психології, педагогіки, методики навчання української літератури з теми дослідження, узагальнення педагогічного досвіду вчителів.

2. Емпіричні: констатувальний зріз, формувальний експеримент, спостереження та аналіз уроків, у процесі яких використовують різні методи та прийоми для розвитку критичного мислення, анкетування, тестування учнів, аналіз усних і письмових робіт старшокласників.

3. Методи статистичного опрацювання даних: для опрацювання отриманих результатів і встановлення статистичної значущості результатів дослідження та їх кількісно-якісної інтерпретації: таблиці для виявлення рівня розвитку критичного мислення, діаграми для наочного зображення кількісних і якісних числових значень величин (кругові діаграми дали можливість відобразити частини одного цілого, порівняти співвідношення частин і частин цілого. З їх допомогою порівнювали рівень сформованих умінь учнів працювати з текстами, ставити запитання високого рівня, відповідати на проблемні запитання, формувати власну думку на основі аналізу та синтезу), кількісні показники, описи умовних розподілів.

Об'єкт дослідження – процес та особливості розвитку критичного мислення старшокласників загальноосвітніх шкіл.

Предмет дослідження – методика розвитку критичного мислення учнів старших класів на уроках української літератури.

Організація дослідження: наукове дослідження проводилося в три етапи.

Під час першого етапу (2010-2011рр.) було вивчено та проаналізовано вітчизняну і зарубіжну філософську, літературознавчу, психолого-педагогічну й науково-методичну літературу з проблеми дослідження. Проводився теоретичний науковий пошук, спрямований на визначення й конкретизацію об'єкта й предмета дослідження, уточнювалися завдання та методи наукового дослідження. Проведений констатувальний експеримент з метою визначення стану розвитку критичного мислення у шкільній практиці.

На другому етапі (2011-2012рр.) вибрано форми, методи, прийоми та засоби, впровадження яких допомагало розвивати критичне мислення, розроблено авторську методику, проведено анкетування учнів та опрацьовано результати.

На третьому етапі (2012-2015рр.) організовано науковий експеримент з метою перевірки ефективності запропонованої методики, проаналізовано й узагальнено результати досліджень, зроблено аргументовані висновки та створено систему практичних рекомендацій.

Наукова новизна дослідження: вперше цілісно обґрунтовано теоретичні засади розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури, доведено його необхідність; уточнено й конкретизовано сутність

поняття “критичне мислення”; виявлено психолого-педагогічні умови для його розвитку. Визначено критерії та рівні володіння старшокласниками критичним мисленням на уроках української літератури. Створено, експериментально перевірено та впроваджено у навчальний процес концептуальну модель розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури.

Практична цінність зумовлена актуальністю теми й ефективністю роботи на уроках української літератури з метою розвитку критичного мислення старшокласників. Напрацювання дисертації можуть бути використані вчителями-словесниками на відповідних уроках у школах, ліцеях, гімназіях, коледжах, студентами педагогічних ВНЗ, викладачами.

Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження можуть використовуватися під час проведення педагогічних семінарів, засідань методичних рад, у системі курсової підготовки педагогів, а також у процесі створення шкільних програм української та зарубіжної літератури, стати базою для подальших досліджень.

Апробація і впровадження результатів дослідження відбувалася на базі трьох загальноосвітніх шкіл, двох навчально-виховних комплексів та однієї гімназії. В Івано-Франківській області: Української гімназії № 1 Івано-Франківської міської ради, Лисецького навчально-виховного комплексу Тисменицької районної ради, Пилипівського навчально-виховного комплексу Коломийської районної ради, Ткацької загальноосвітньої школи Косівської районної ради; у Закарпатській області: Міжгірської загальноосвітньої школи Міжгірської районної ради; у Чернівецькій області: Берегометської загальноосвітньої школи Винницького району; у Миколаївській області: Южноукраїнської загальноосвітньої школи Южноукраїнської міської ради.

Результати наукових пошуків та дослідно-експериментальної роботи висвітлено у виступах. Авторка дисертаційного дослідження брала участь у семи всеукраїнських науково-практичних конференціях: “II Султанівські читання. Актуальні проблеми викладання літератури у середній та вищій школі”, “III Султанівські читання. Актуальні проблеми літературознавства в компаративних вимірах”, “I Волошинські читання. Теорія і методика навчання української літератури: актуальні проблеми”, “Національне виховання дітей та учнівської молоді в контексті історичного розвитку, традицій та культурних надбань українського народу”, “Інтеграція науки і практики як чинник розвитку післядипломної освіти в умовах інформаційного суспільства”, “Освітні та культурні ефекти критичного мислення: від класичного формату до сучасності”, “Гуманізація навчального процесу”, у “IV Міжнародному фестивалі педагогічних інновацій”; чотирьох обласних науково-практичних конференціях: “Формування життєво компетентної особистості: тенденції та перспективи”, “Т. Шевченко. Життєвий шлях і спадщина Кобзаря”, “Розвиток творчого

потенціалу особистості в умовах модернізації навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі”, “А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли (з нагоди відзначення 200-ліття від дати народження Т. Шевченка)”.

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у двадцяти одноосібних публікаціях автора, з них: 8 – у наукових виданнях, 6 – у фахових часописах, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, 4 статті надруковані у збірниках конференцій, виданий 1 методичний посібник.

Структура роботи: дисертація складається зі вступу, трьох розділів з відповідними підрозділами, висновків, списку використаних джерел (355 найменувань), схеми графічної моделі авторської методики розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури, таблиць, додатків. Загальний обсяг дисертації складає 274 сторінок, з них 182 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об’єкт, предмет, мету дослідження; сформульовано гіпотезу та завдання роботи, охарактеризовано етапи дослідно-експериментальної роботи, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення здобутих результатів, наведені статистичні дані результатів дослідження.

Перший розділ – “Методологічні засади розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури” – містить ряд визначень поняття “критичне мислення”, які запропонували античні філософи, мислителі Середніх віків, епохи Відродження, сучасні філософи, психологи, педагоги. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних учених виявив, що давно досліджувана проблема критичного мислення не має однозначного трактування. Узагальнюючи різні підходи щодо розуміння сутності та змісту критичного мислення, можемо сказати, що критичне мислення розглядається як антипод догматичного. Це мислення індивідуальне, яке передбачає самостійні висновки на основі всебічного аналізу інформації, та соціальне, коли кожную думку перевіряють й обґрунтовують лише тоді, коли її висловлюють. Критичне мислення пов’язане з логікою, аргументацією, раціональністю й усвідомленістю. Критичне мислення спирається на ряд конкретних процедур і стратегій, які підвищують ймовірність подолання проблемних ситуацій. За допомогою оцінки, селекції й аргументації в процесі роботи з проблемною ситуацією воно забезпечує обґрунтований вибір оптимального напрямку рішення. Критичне мислення – це пізнання істини шляхом пошуку та усунення помилок. Людина може критикувати власні ідеї або ідеї інших людей, змінювати свої погляди. Критично мислити – це оцінювати результат власних розумових процесів,

визначати хід міркувань, який привів до саме таких висновків або ті важливі чинники, які були враховані при прийнятті рішень.

Методологічними підвалинами дослідження стали положення вітчизняних та зарубіжних учених про розвиток критичного мислення. Було визначено, що розвиток критичного мислення – це формування таких умінь і навичок, які впливають на характер розумової діяльності людини: а) уміння: проникати в суть речей, ставити запитання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, швидко вирішувати завдання, змінюючи, при необхідності, спосіб розв'язання; б) оцінювати події, твердження, вчинки, факти, робити свідомий вибір, аргументувати, формулювати доречні запитання; в) аргументовано висловлювати думки, контролювати правильність власних суджень, порівнювати з судженнями опонентів, не піддаватися впливу чужих думок без їх належного аналізу й усвідомлення, долати стереотипи мислення, переглядати при потребі власну позицію; г) уміння приймати оптимальні рішення, бачити труднощі, що виникають у реальному світі, шукати шляхи їх раціонального вирішення, використовуючи сучасні технології.

Другий розділ – “Теоретичні основи розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури” – присвячений сучасному стану досліджуваної проблеми. У ньому проаналізовані навчальна програма, підручники з української літератури, авторські методики й технології розвитку критичного мислення, методичні посібники та періодичні видання. На основі аналізу зроблено висновок, що для розвитку критичного мислення на уроках української літератури словеснику необхідно: вчити учнів осмислено сприймати нову інформацію; створити умови для індивідуальної роботи школярів, дати їм можливість самостійно опановувати новий матеріал, робити власні висновки; використовувати інтерактивні методи; добирати завдання, які спрямовують учнів на усебічний аналіз інформації, зацікавлюють дослідно-пошуковою роботою; застосовувати на уроках проблемний підхід; учити школярів залучати нову інформацію для розв'язання різноманітних навчальних завдань; розвивати в учнів творчість, нестандартність мислення; активізувати внутрішню мотивацію – допитливість, інтерес, бажання висловлювати власні думки; формувати у школярів уміння вести дискусію, самостійно добираючи з текстів аргументи, факти.

Третій розділ “Методика розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури” містить теоретичне обґрунтування, побудову експериментальної моделі розвитку критичного мислення старшокласників та її практичне впровадження.

Графічна модель методики розвитку критичного мислення школярів на уроках української літератури.

МЕТОДИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТИП МОДЕЛІ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-СТРУКТУРНА

ПРОВІДНА ІДЕЯ

результат розвитку критичного мислення старшокласників залежить від використання ефективної системи методів, прийомів та видів навчальної діяльності учнів

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ

з'ясування визначення поняття «критичне мислення», окреслення методичних умов для розвитку критичного мислення старшокласників на уроках літератури, створення ефективної методичної системи розвитку критичного мислення



МЕТОДИ, ПРИЙОМИ, ВИДИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ



ФОРМИ РОБОТИ

уроки з традиційною та нетрадиційною формою проведення

ЛІТЕРАТУРНИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ

Для методики розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури ми визначили найефективніші методи, прийоми та види навчальної діяльності учнів. Метод творчого читання активізує художнє сприймання, розширює світогляд школярів. Він реалізується через індивідуальне читання з системою позначок, коментоване читання, вибіркове читання, читання вголос. Індивідуальне читання з системою позначок допомагає школярам звернути увагу на важливі для розуміння твору частини тексту, підготувати до аналізу твору необхідний цитатний матеріал. Прийом коментованого читання дає можливість перевірити, наскільки учні правильно й глибоко зрозуміли прочитане. Вибіркове читання допомагає акцентувати увагу на важливих частинах тексту, читання вголос посилює емоційне сприйняття, художні переживання. Експериментальна робота довела, що метод евристичної бесіди є дуже важливим для розвитку критичного мислення. Його прийоми: побудова системи запитань, бесіда за прочитаним, постановка проблемних запитань, проведення диспуту – дають можливість словеснику організовувати пошук істини, обговорити важливі для творчості письменника чи твору питання. Учитель добирає систему різнорівневих запитань, ставить ряд проблемних, які спонукають учнів до роздумів. Під час проведення диспуту школярі мають можливість висловити свої думки, послухати міркування однокласників, вчаться обґрунтовувати власні переконання, відстоювати їх у дискусії. Дослідницький метод у взаємодії з іншими методами спонукає учнів мислити критично. Дослідницькі завдання стимулюють навчальну активність старшокласників. Школярі вчаться детально студіювати художній твір та додаткову літературу, добирають тези, відкривають для себе нові факти, порівнюють різні твори. Репродуктивний метод реалізується через лекцію вчителя, розповідь учнів, самостійні підсумкові творчі роботи: анотації, рецензії, фанфіки, есе, твори-мініатюри, сенкани. Розвитку критичного мислення буде сприяти проблемна лекція, самостійні творчі роботи школярів, в яких вони письмово висловлюють свої міркування про твір та проблеми, які автор розкриває у ньому.

Система експериментальних уроків доказово підтвердила ефективність запропонованої у дисертаційному дослідженні методики розвитку критичного мислення. Під час проведення експерименту словесники поєднували у своїй роботі саме ті методи, прийоми та види навчальної діяльності учнів, які об'єднані у методиці, проводили як традиційні, так і нетрадиційні за формою уроки. Учителі ставили школярам різнотипні, різнорівневі запитання, дотримувалися принципів наступності, використовували запитання проблемного рівня, що орієнтують старшокласника на роздуми, аналіз. При вивченні нових творів словесники не висловлювали власне бачення теми, а пояснювали учням, що на кожен твір завжди існує кілька поглядів – сучасників подій, критика, літературознавця та сучасного читача, який сприймає описані події

відсторонено. З великої кількості інформації школярі мали обрати ту, яка допомагала формувати власні погляди.

За час експерименту старшокласники вдосконалили вміння працювати з текстами, аналізувати події, вчинки дійових осіб, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати образи, твори, жанри, літературні напрями, робити узагальнення. З кожним уроком учні все більше проявляли самостійність у виборі способів розв'язання проблемних завдань, брали участь у дискусіях, училися шукати у текстах цитати для підтвердження власних думок, будувати свою розповідь на аргументах та фактах, знайдених у творі. Якщо до початку експерименту учні, як правило, використовували для відповідей чужі погляди, з якими знайомилися у підручнику чи інших додаткових матеріалах, то на уроках, де учитель організовував навчальний процес як роботу над проблемою, висловлювали власні міркування. У відповідях переважали фрази: “я вважаю”, “на мою думку”, а це дає підстави стверджувати, що старшокласники навчилися працювати з інформацією, аналізувати її, формувати свої погляди. На уроках у експериментальних класах переважали діалогічні форми роботи, кожен учень не тільки висловлював свою думку, а й обговорював її з однокласниками та вчителем, при необхідності коригував чи змінював. Словесники часто використовували інтерактивні форми роботи, що дало змогу школярам стати повноправними суб'єктами навчання, самостійно опрацьовувати навчальний матеріал та активно ділитися знаннями з однокласниками.

Результати наукового експерименту перевіряли на уроках за допомогою підсумкових завдань та відповідних критеріїв. Рівень розвитку критичного мислення старшокласників визначався здатністю реалізувати кожен компонент сформованої компетентності на практиці.

Таблиця 1. Критерії оцінювання та їх показники

Критерії оцінювання:	Показники:
Самостійна робота з художнім текстом	Усесторонній аналіз художнього тексту: визначення теми, проблем, які автор розкриває у творі, основної думки, художніх засобів. Характеристика образів, визначення сюжетних ліній, особливостей побудови твору, мовних особливостей
Формування власної думки на основі аналізу та синтезу	Свідома власна позиція щодо твору, розуміння проблем, які розкриває автор. Визначення ідейно-художньої цінності твору Розуміння причинно-наслідкових зв'язків у творі Використання аргументів для підтвердження думок
Робота над проблемними запитаннями	Оригінальність думки. Генерація та втілення своїх ідей у роботі над проблемним запитанням Перевірка власних гіпотез. Використання необхідних для підтвердження власної думки фактів та аргументів
Уміння ставити запитання високого рівня	Система запитань високого рівня: аналіз, оцінка, виявлення причинно-наслідкових зв'язків

Таблиця 2. Показники результатів наукового експерименту

Уміння, необхідні для критичного мислення	Рівні	К. К. (136 учнів)		Е. К. (140 учнів)	
		Дані в цифрах та відсотках		Дані в цифрах та відсотках	
Самостійна робота з художнім текстом	Високий	21	15, 4%	32	22, 9%
	Достатній	56	41, 2%	62	44, 3%
	Середній	38	27, 9 %	34	24, 3 %
	Низький	21	15, 5 %	12	8, 6 %
Формування власної думки на основі аналізу та синтезу	Високий	36	26, 5%	45	32, 1%
	Достатній	52	38, 2 %	58	41, 4%
	Середній	35	25, 7 %	28	20 %
	Низький	13	9, 6 %	9	6, 4 %
Робота над проблемними запитаннями	Високий	20	14, 7 %	24	17, 1 %
	Достатній	36	26, 5%	40	28, 6%
	Середній	41	30, 1 %	46	32, 9 %
	Низький	39	28, 7 %	30	21, 4 %
Уміння ставити запитання високого рівня і проблемного характеру	Високий	25	18, 4%	37	26, 4%
	Достатній	54	39, 7 %	59	42, 1%
	Середній	30	22, 0 %	24	17, 1 %
	Низький	27	19, 9 %	20	14, 3 %

Як бачимо, коефіцієнт корисної дії в експериментальних класах у порівнянні з контрольним у цілому становить: для учнів з високим рівнем знань, умінь та навичок близько 5, 9 %; з достатнім 2, 7 %, з середнім – 2, 8 %, а це означає, що навіть частина учнів з низьким рівнем знань, умінь та навичок (5, 7 %) можуть досягти показників середнього рівня. Все це засвідчує належну результативність проведеного наукового експерименту.

Результати проведеного дослідження дали змогу зробити такі **висновки**:

1. У дисертації науково обґрунтовано актуальність розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури. З'ясовано, що критичне мислення – необхідна умова розвитку молоді людини та її успішної адаптації у соціумі. Для сучасного суспільства цінними є ті особистості, які вміють самостійно працювати з інформацією, всесторонньо аналізувати її, пропонувати та перевіряти гіпотези, будувати доказову базу, визначати причинно-наслідкові зв'язки, генерувати та втілювати нові ідеї, переконливо, обґрунтовано висловлювати свої погляди, перевіряти їх у діалогах чи дискусіях, з повагою ставитися до думок інших людей, піддавати власні мисленнєві процеси рефлексії. Вони готові виправляти помилки, покращувати судження, приймати осмислені рішення.

2. Аналіз стану вивчення проблеми в науково-методичній літературі показав, що питання розвитку критичного мислення уже давно досліджують вітчизняні та зарубіжні вчені. Розроблено авторські технології та методики, запропоновані окремі методичні поради для вчителів різних предметів, студентів та викладачів ВНЗ. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених

цій проблемі, цілісної методики розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури ще не створено.

3. У роботі проаналізовано зміст поняття “критичне мислення” у філософській та психолого-педагогічній літературі. Це дало змогу визначити критичне мислення як індивідуальне, що передбачає самостійні висновки на основі глибокого і всебічного аналізу інформації, та соціальне – кожную думку перевіряють і обґрунтовують лише тоді, коли її висловлюють. Розвиток критичного мислення – це формування таких умінь і навичок, які впливають на характер розумової діяльності людини: уміння проникати в суть речей, ставити запитання, знаходити нові підходи до їх з’ясування, швидко вирішувати завдання, змінюючи, за необхідності, спосіб розв’язання; уміння оцінювати події, твердження, вчинки, факти, робити свідомий вибір, формулювати доречні запитання; уміння аргументовано висловлювати думки, контролювати правильність своїх суджень, порівнювати із судженнями опонентів, не піддаватися впливу чужих думок без їх належного аналізу й усвідомлення, долати стереотипи мислення, переглядати за потреби власну позицію; уміння приймати оптимальні рішення, бачити труднощі, що виникають у реальному світі, шукати шляхи їх раціонального вирішення.

4. Для дослідно-експериментальної роботи були розроблені критерії (самостійна робота з художнім текстом; формування власної думки на основі аналізу й синтезу; робота над проблемними запитаннями; уміння ставити запитання високого рівня), визначені рівні розвитку критичного мислення.

5. Методика розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури ґрунтується на здобутках українських та зарубіжних учених, ідеях відомих філософів, психологів та педагогів. У запропонованій методиці чітко прописані провідна ідея та механізми її втілення, вказані основні проблеми, оптимально поєднані навчальні методи (творче читання, евристична бесіда, дослідницький і репродуктивний методи) та прийоми (індивідуальне читання з системою позначок, коментоване читання, вибіркове читання, читання вголос, побудова системи запитань, бесіда за прочитаним, постановка проблемних запитань, проведення диспуту, розповідь учнів, самостійні підсумкові творчі роботи: анотації, рецензії, фанфіки, есе, твори-мініатюри, лекція вчителя, постановка дослідницьких завдань, групування, порівняльний аналіз, визначення тем для повідомлень, доповідей, проектна діяльність). Їх використання дає змогу вчителю сформулювати необхідні для критичного мислення уміння та навички, забезпечує активне освоєння учнями навчального матеріалу, допомагає сформувати власні висновки.

6. Під час експерименту доведено, що ефективність роботи з методикою залежить також від дотримання усіх організаційних та психолого-педагогічних умов. Словеснику необхідно створити на уроці сприятливий мікроклімат,

оскільки учні будуть активно обмінюватись думками, якщо знатимуть, що кожна їх думка цінна і буде сприйнята позитивно. На підсумковому етапі уроку важливе значення має процес самооцінювання учнів. Він допомагає кожному школяреві об'єктивно оцінювати результати своєї роботи, визнавати власні помилки та шукати шляхи їх виправлення.

7. Авторська методика розроблена для учнів старших класів, оскільки вікові можливості, особливості світогляду та частково вже сформовані уміння працювати з текстом забезпечують необхідні умови для розвитку мислення високого рівня.

8. Науковий експеримент підтвердив, що використання запропонованої методики допомагає вчителям української літератури розвивати критичне мислення старшокласників. В учнів зросла швидкість мислення, здатність переходити від одного виду роботи до іншого, з'явився високий рівень самостійності, ініціативність, творчість, школярі вдосконалили ті уміння, які є важливою складовою критичного мислення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Скоморовська Н. Б. Використання навчальних завдань для розвитку критичного мислення старшокласників / Н. Б. Скоморовська // Українська мова та література. – 2013. – № 10. – С. 23– 31.

2. Скоморовська Н. Б. Використання проблемного підходу для розвитку критичного мислення учнів / Н. Б. Скоморовська // Обрії : Науково-педагогічний журнал Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – 2013. – № 1. – С. 95– 99.

3. Скоморовська Н. Б. Використання проблемного підходу для розвитку критичного мислення учнів на уроках літератури / Н. Б. Скоморовська Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Султанівські читання. Актуальні проблеми літературознавства в компаративних вимірах”. – Івано-Франківськ : “Симфонія форте”, 2014. – С. 321–329.

4. Скоморовська Н. Б. Використання технології критичного мислення на уроках української літератури / Н. Б. Скоморовська // Українська мова і література в школі. – 2012. – № 4. – С. 28–31.

5. Скоморовська Н. Б. Критичне мислення як основа правильної інтерпретації художніх текстів на уроках української літератури в старших класах / Н. Б. Скоморовська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2013. – № 7– 8. – С. 24–28.

6. Скоморовська Н. Б. Мислити по-дорослому / Н. Б. Скоморовська // Українська мова та література. – 2014. – № 10. – С. 42–49.

7. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках української літератури / Н. Б. Скоморовська // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах. – 2011.–№ 6. – С.74–80.

8. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів на уроках-конференціях / Н. Б. Скоморовська // Українська мова та література – 2013. – № 2. – С. 34–38.

9. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів під час вивчення творів Т. Шевченка / Н. Б. Скоморовська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 2. – С. 5–7.

10. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів під час уроків-досліджень / Н. Б. Скоморовська // Обрії : Науково-педагогічний журнал Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – 2012. – № 2. – С. 95–99.

11. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів як засіб формування життєвих компетентностей школяра / Н. Б. Скоморовська // Матеріали обласної науково-практичної конференції “Формування життєво компетентної особистості: тенденції та перспективи”. – Івано-Франківськ : ОІППО, 2012. – С. 59–63.

12. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів як необхідна умова для формування гуманної особистості / Н. Б. Скоморовська // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Гуманізація навчального процесу”. – Чернівці, 2015. – С. 41–45.

13. Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення учнів як умова формування творчої особистості / Н. Б. Скоморовська // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Освітні та культурні ефекти критичного мислення: від класичного формату до сучасності”. – К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2014. – С. 92–98.

14. Скоморовська Н. Б. Розвиток творчих здібностей старшокласників за допомогою технології “Читання та письмо для розвитку критичного мислення” / Н. Б. Скоморовська // Українська мова і література в школі. – 2012. – № 1. – С. 32–35.

15. Скоморовська Н. Б. Сучасні технології розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури / Н. Б. Скоморовська // Матеріали четвертого міжнародного фестивалю педагогічних інновацій. – Черкаси : ЧОПОПП, 2012. – С. 85–90.

16. Скоморовська Н. Б. Формування ключових вмінь та навичок, необхідних для розвитку критичного мислення / Н. Б. Скоморовська // Обрії : Науково-педагогічний журнал Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – № 1. – С. 17–21.

17. Скоморовська Н. Б. Формування ключових компетентностей школярів засобами технологій розвитку критичного мислення / Н. Б. Скоморовська // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Національне виховання дітей та учнівської молоді в контексті історичного розвитку, традицій

та культурних надбань українського народу”. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – С. 119–128.

18. Скоморовська Н. Б. Формування навичок критичного мислення на уроках літератури / Н. Б. Скоморовська // Дивослово. – 2013. – № 3. – С. 2–6.

19. Скоморовська Н. Б. Читати, мислити, з'ясовувати: оптимальні шляхи розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури / Н. Б. Скоморовська. – Івано-Франківськ, – 2014. – 107 с.

Стаття в зарубіжному виданні

Скоморовская Н. Б. Развитие критического мышления учащихся / Н. Б. Скоморовская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М : Институт стратегических исследований. – 2013. – С. 283–289.

АНОТАЦІЇ

Скоморовська Н. Б. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках української літератури.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02. – теорія та методика навчання (українська література) – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

У дисертації розкрито проблему розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури. Обґрунтовано доцільність розвитку цього типу мислення на уроках української літератури, проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних учених з цієї теми, визначено основні підходи до розвитку критичного мислення учнів, подано теоретичне обґрунтування власної методики з основною її характеристикою, висвітлено особливості розвитку мислення школярів старших класів. Відповідно до психолого-педагогічних і методичних особливостей уроку літератури запропоновано методи, прийоми та види навчальної роботи, що допомагають розвивати критичне мислення учнів.

Експериментально доведено, що запропонована методика розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури виявилася ефективною і заслуговує на поширення.

Ключові слова: критичне мислення, проблемний підхід, дослідно-пошукова робота, старшокласники, урок української літератури, навчальний процес, методи, прийоми, види навчальної роботи учнів.

Скоморовская Н. Б. Развитие критического мышления старшеклассников на уроках украинской литературы.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. – теория и методика обучения (украинская литература) – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена проблеме развития критического мышления старшеклассников на уроках украинской литературы. Обоснована целесообразность развития этого типа мышления на уроках украинской литературы, проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых по этой теме, определены основные подходы к развитию критического мышления учащихся, представлено теоретическое обоснование собственной методики с основной ее характеристикой, освещены особенности развития мышления школьников старших классов. Согласно психолого-педагогических и методических особенностей урока литературы подобраны оптимальные методы, приемы и виды учебной работы учащихся.

Экспериментально доказано, что предложенная методика развития критического мышления старшеклассников на уроках украинской литературы оказалась эффективной и заслуживает распространения.

Ключевые слова: критическое мышление, проблемный подход, старшеклассники, урок украинской литературы, учебный процесс, методы, приемы, виды учебной работы учащихся.

Skomorovska N. B. The development of senior pupils' critical thinking at Ukrainian literature lesson.

Thesis for a candidate's degree of pedagogical sciences by specialty 13.00.02. – theory and methods of teaching (Ukrainian literature), the national pedagogical University named M. P. Drahomanov. – Kyiv, 2016.

The thesis researches the development of senior pupils' critical thinking at Ukrainian literature lesson. It was found that critical thinking is a necessary condition for the young people's development and their successful adaptation in society. For modern society more valuable are those individuals who are able to work independently with information, analyze it comprehensively, propose and test their own hypotheses, build the evidence base, identify causal relationships, generate and implement new ideas, express their views convincingly, check them in dialogues or discussions, respect the opinions of others, expose their own thinking processes of reflection. They are willing to correct their mistakes, improve judgment, make meaningful decisions.

The paper analyzes the native and foreign scholars' works on the subject, the meaning of "critical thinking" was analyzed in philosophical, psychological and pedagogical literature, the basic approaches of the development of critical thinking were determined, theoretical reasoning of its own methods with its main characteristics was given, the peculiarities of the development of senior pupils' thinking are highlighted.

The method of the development of critical thinking at Ukrainian literature lesson is based on the achievements of Ukrainian and foreign scientists, the ideas of famous

philosophers, psychologists and educators. The leading idea and mechanisms of its implementation are clearly stated, the main problems are listed, the training methods are optimally combined, techniques, initial contract and type of work. Their use allows a teacher to form the necessary critical thinking skills; it provides the pupils' active learning, helps to analyze new information comprehensively and form their own conclusions. Teachers can use these methods as the lessons of traditional form and in the classroom discussions, seminars and conferences.

The author's method was developed for senior pupils, because age capabilities, outlook features and the partially formed abilities to work with a text provide the necessary conditions for the development of high-level thinking.

The system pilot lessons conclusively confirmed the effectiveness of the proposed dissertation methods of critical thinking. Senior pupils improved ability to work with texts, analyze events, actions of actors establish causal relationships, compare images, works, genres, literary trends, make generalizations. With each lesson, students showed more independence in choosing the ways of solving the problem tasks involved in discussions, learn, look at a quote to confirm their ideas, build the story on arguments and facts found in the product.

It was experimentally proved that the technique of the development of senior pupils' critical thinking at Ukrainian literature lesson was effective and deserves to be disseminated. Working hours dissertation can be used by teachers in the classroom at schools, lyceums and colleges. The main provisions, results and conclusions of the study can be used during seminars, meetings methodical tips when creating school curricula Ukrainian and foreign literature.

Keywords: critical thinking, senior pupils, problematic approach, research and search work, methods, techniques, types of training, forms of lessons.